

Anna Ławnik¹, Ludmiła Marcinowicz², Adam Szepeluk¹

ZACHOWANIA AGRESYWNE MŁODZIEŻY PONADGIMNAZJALNEJ NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH SZKÓŁ Z POWIATU BIALSKIEGO

AGGRESSIVE BEHAVIOUR BASED ON THE EXAMPLE OF SECONDARY SCHOOL YOUTH FROM SELECTED SCHOOLS IN BIALA PODLASKA DISTRICT

¹Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II
w Białej Podlaskiej, Zakład Pielęgniarstwa
²Uniwersytet Medyczny w Białymstoku,
Zakład Medycyny Rodzinnej i Pielęgniarstwa Środowiskowego

Streszczenie

Cel: Celem pracy było zbadanie stopnia zachowań agresywnych młodzieży ponadgimnazjalnej.

Materiał i metody: Badania przeprowadzono wśród 508 uczniów uczęszczających do szkół ponadgimnazjalnych w powiecie bialskim. Wśród badanych było 376 osób w wieku 18 lat, i 132 osoby w wieku 19-21 lat. Udział w badaniach wzięło 231 (45,5%) kobiet i 277 (54,5%) mężczyzn. W badaniach wykorzystano Kwestionariusz Agresji Bussa i Perry'ego (wersja Amity) oraz autorski kwestionariusz, który został stworzony na potrzeby badań.

Wyniki: Analiza uzyskanych wyników wykazała, że średnie wskaźniki agresji we wszystkich analizowanych kategoriach (agresja słowna, fizyczna, gniew, wrogość oraz agresja ogółem), biorąc pod uwagę wiek badanych, były wyższe u osób z grupy starszej (19-21 lat). Analizując wyniki dotyczące płci, większą agresywnością wykazywali się mężczyźni niż kobiety. Większym poziomem agresji wykazywali się również badani mieszkający w bloku na terenie miasta niż mieszkający w domach jednorodzinnych na wsi. Stwierdzono, iż posiadanie obojga rodziców nie miała istotnego wpływu na występowanie zachowań agresywnych.

Wnioski: Programy zapobiegające negatywnym konsekwencjom agresji słownej i fizycznej powinny uwzględniać wiek i płeć młodzieży.

Słowa kluczowe: młodzież, agresja, wrogość, gniew

Abstract

Objective: The aim of this study was to examine the degree of aggressive behaviour of secondary school youth.

Material and methods: A survey was conducted among 508 secondary school students in Biała Podlaska district. Among the examined subjects were 376 (45.5%) women and 277 (54.5%) men. The surveyed group was divided into two groups: aged 18 and 19-21 yrs.

The research tool was a Buss and Perry Aggression questionnaire (Amity version) and the author's own questionnaire, which was developed for research purposes.

Results: It was found that the average level of aggression in all analysed categories (verbal aggression, physical, anger, hostility and aggression in general), was higher in the older group of interviewees (aged between 19 and 21). It was noticed that men are more aggressive than women. Higher level of aggression was noticed among respondents who live in block of flats in the city rather than the residents of single-family homes in the countryside. Significant differences were found in the level of overall aggression, physical and verbal aggression depending on the type of school the tested subjects attended to. It was noticed that higher level of aggression affects vocational school students. Having both parents did not influence the occurrence of aggressive behaviour.

Conclusions: 1. Significant difference in the level of aggression among males and females requires accurate planning of preventive programmes aimed at specific groups of recipients, including sex. 2. Programmes which prevent negative outcomes of verbal and physical aggression should also influence the age of adolescents.

Key words: youth, aggression, hostility, anger

DEV. PERIOD MED., 2014, XVIII, 3, 343-348

WSTĘP

Słowo agresja wywodzi się z języka łacińskiego, w którym to języku „aggressio” oznaczało napaść (1). Słownik Języka Polskiego definiuje agresję jako „zachowanie zmierzające do wyładowania niezadowolenia lub gniewu na osobach lub rzeczach; wroga, agresywna, napastliwa postawa wobec kogoś” (2). Wielu, zarówno polskich jak i światowych, autorów podejmowało próby zdefiniowania pojęcia agresji. Klasyczna definicja agresji została zaproponowana przez Bussa, który określił agresję jako „reakcję dostarczającą szkodliwych bodźców innemu organizmowi” (3). Surzykiewicz natomiast scharakteryzował agresję jako „działanie skierowane przeciwko osobom lub przedmiotom, wywołującym u jednostki niezadowolenie lub gniew. Celem jest wyrządzenie szkody przedmiotowi agresji, określonym osobom lub grupom społecznym” (4). Zdaniem Frączka agresja to „czynność mająca na celu zrobienie krzywdy i spowodowanie utraty cenionych społecznie wartości, zadanie bólu fizycznego lub spowodowanie cierpienia moralnego innemu człowiekowi” (5). Libiszowska-Zótkowska stwierdza, że „terminem agresja określa się świadome i intencjonalnie wrogie zachowanie werbalne lub z użyciem siły fizycznej wymierzone w drugiego człowieka w celu zadania bólu cielesnego lub cierpienia psychicznego. W stosunkach międzyludzkich agresja polega na łamaniu norm i zasad współżycia” (6).

Deficyjne określenie terminu „agresja”, nazwanie i dokonanie klasyfikacji zachowań agresywnych nie wyjaśnia istoty zagadnienia tego, co znajduje się u podłoża tego zjawiska. Liczne badania mające na celu wyjaśnienie przyczyn występowania zachowań agresywnych, wykazały wzajemne wspieranie się w wyjaśnianiu wieloczynnikowych przyczyn i uwarunkowań agresji, której podłożem mogą okazać się zarazem czynniki genetyczne, jak i środowiskowe (6-10). Z badań wynika, że oddziaływania rodziców oceniane jako negatywne, prezentowane w postawach macierzyńskiego i ojcowskiego dystansu uczuciowego, nadmiernej kontroli oraz niekonsekwentnej dyscypliny są agresogenne dla badanych. Znaczący wpływ na poziom agresji młodzieży mają również doświadczenia socjalizacyjne jednostki (11). Istotną współzależność pomiędzy zachowaniami agresywnymi a stylem wychowania preferowanym przez rodziców oraz występowaniem przemocy w rodzinie przedstawiali, także inni autorzy (12, 13).

Celem pracy było zbadanie stopnia zachowań agresywnych młodzieży ponadgimnazjalnej w odniesieniu do wieku, płci, miejsca zamieszkania oraz sytuacji rodzinnej.

MATERIAŁ I METODA BADAŃ

Badaniem objęto 530 uczniów szkół ponadgimnazjalnych w wieku 18-21 lat z powiatu bialskiego, województwa lubelskiego. Do analizy statystycznej przyjęto 508 prawidłowo wypełnionych kwestionariuszy ankiet (współczynnik zwrotu 95,8%).

Na realizację badań uzyskano zgodę Komisji Bioetycznej Uniwersytetu Medycznego w Białymstoku (Uchwała nr: R-I-002/244/2012).

Narzędziem badawczym był Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry’ego (wersja Amity) składający się z 29 itemów podzielonych na cztery podskale mierzące: agresję fizyczną PA – dziewięć pozycji (od 9 do 45 pkt), agresję słowną VA – pięć pozycji (od 5 do 25 pkt), gniew A – siedem pozycji (od 7 do 35 pkt) i wrogość H – osiem pozycji (od 8 do 40 pkt). Na indeks ogólny T miały wpływ odpowiedzi na wszystkie 29 pytań (od 29 do 145 pkt). Indeks ogólny informował o ogólnej sile agresji. Wysoka liczba punktów, w danej podskali świadczyła o wysokim poziomie agresji. Ponieważ w sumie jest 29 itemów, rozkładają się one nierówno na 4 wymiary, wobec tego średnie są nieporównywalne. Respondent miał za zadanie nadać wartości liczbowe poszczególnym pytaniom, przy czym 1 oznaczało „zupełnie do mnie nie pasuje” do 5 – „całkowicie do mnie pasuje” (14). Czas potrzebny do wypełnienia Kwestionariusza wynosił ok. 10 min.

Oryginalny Kwestionariusz Agresji został stworzony w 1992 roku przez Arnolda Bussa i Marka Perry’ego. Jako pierwszy, przekładu Kwestionariusza na język polski dokonał Z. Uchnast w 1997 roku. Jego badania przeprowadzone na 182 osobowej grupie w wieku 18-24 lata, wykazały, iż Kwestionariusz Agresji jest krótką, zwięzłą i zrozumiałą dla badanych techniką samoopisu (14). W roku 2011 Aranowska i Rytel dokonały oceny własności psychometrycznych Kwestionariusza Agresji dla populacji polskiej. W badaniach wzięło udział 2495 kobiet i 1495 mężczyzn w wieku od 10 do 79 lat. Badana grupa została podzielona pod względem wiekowym na pięć podgrup: 10-15 lat, 16-22 lata, 23-35 lat, 36-55 lat i 56-79 lat. Ustalono, że Kwestionariusz utrzymuje zadowalające własności psychometryczne. Wartość współczynnika Cronbacha wahała się w zależności od wieku badanej grupy dla: agresji słownej $\alpha = 0,524 - 0,639$, agresji fizycznej $\alpha = 0,691 - 0,786$, wrogości $\alpha = 0,692 - 0,787$ i gniewu $\alpha = 0,577 - 0,648$; wynik ogólny wyniósł $\alpha = 0,852 - 0,883$ (15).

Współczynnik Cronbacha dla prezentowanych badań wyniósł dla agresji słownej $\alpha = 0,56$, agresji fizycznej

$\alpha = 0,82$, wrogości $\alpha = 0,71$, gniewu $\alpha = 0,73$; dla całej skali $\alpha = 0,87$. Rzetelność skali utrzymuje się więc na akceptowalnym poziomie (16).

Ponadto, wykorzystano autorski kwestionariusz ankiety, za pomocą którego określono wiek, płeć, miejsce zamieszkania oraz sytuację rodzinną (posiadanie obojga rodziców, wykształcenie rodziców).

Analiza statystyczna danych została przeprowadzona w programie STATISTICA P.L v. 7.1. Zostały obliczone średnie arytmetyczne oraz przeprowadzone testy istotności różnic t-studenta oraz analiza wariancji ANOVA. W przypadku niespełnienia założeń do przeprowadzenia w/w analiz, zastosowano testy nieparametryczne: U Manna-Whitneya oraz Kruskala-Wallisa. Dla zmiennych jakościowych przeprowadzono testy niezależności χ^2 . We wszystkich analizowanych przypadkach przyjęto poziom istotności $p=0,05$.

WYNIKI

Charakterystyka grupy

Pod względem wieku, respondentów podzielono na dwie grupy: w pierwszej grupie wszyscy badani mieli 18 lat, w drugiej – 19-21 lat. Średnia wieku wynosiła 18,27; w badanej grupie było 231 kobiet (45,5%) i 277 mężczyzn (54,5%). Na wsi mieszkało 295 osób (58,1%), w mieście

– 213 (41,9%). Znaczna większość ankietowanych (423 osoby; 83,2%), jako miejsce zamieszkania wskazała dom jednorodzinny. Mniejszy odsetek stanowili respondenci mieszkający w bloku – 85 osób (16,8%). W pełnych rodzinach, z obojgiem rodziców mieszkało 424 badanych (83,8%), przy czym oboje rodziców posiadało 91,7% czyli 464 uczniów. Bez ojca lub matki wychowywały się 44 badane osoby (8,3%). (tab. I).

Poziom agresji a wiek, płeć i miejsce zamieszkania

Analiza uzyskanych wyników wykazała, że średnie wskaźniki agresji we wszystkich analizowanych kategoriach, biorąc pod uwagę wiek badanych, były wyższe u osób z grupy starszej (19-21 lat). Wykazano istotną statystycznie różnicę pomiędzy badanymi grupami w zakresie agresji fizycznej ($p<0,05$) oraz agresji słownej ($p<0,05$). Stwierdzono, że uczniowie w wieku 19-21 byli bardziej agresywni fizycznie i słownie od swoich młodszych kolegów. Nie ma podstaw do przyjęcia hipotezy o istnieniu różnicy pomiędzy badanymi grupami a przejawami wrogości czy gniewu (tab. II).

W badaniach istotności różnic pomiędzy zachowaniami agresywnymi a płcią badanych, wykazano istotne statystycznie różnice pomiędzy badanymi grupami w zakresie gniewu ($p<0,05$), agresji fizycznej ($p<0,001$),

Tabela I. Charakterystyka próby badawczej.

Table I. Characteristics of the research sample.

Wiek Age	18	19-21	
	376 (74%)	132 (26%)	
Płeć Sex	Kobiety Women	Mężczyźni Men	
	231 (45,5%)	277 (54,5%)	
Miejsce zamieszkania Home	Wieś Village	Miasto City	
	295 (58,1%)	213 (41,9%)	
	Dom House	Blok Block of flats	
	423 (83,2%)	85 (16,8%)	
Mieszkam z obojgiem rodziców I live with both parents	Tak Yes	Nie Not	
	424 (83,8%)	82 (16,2%)	
Rodzice Parents	Mam oboje rodziców I have both parents	Mam tylko mamę I have mum only	Mam tylko tatę I have dad only
	464 (91,7%)	38 (7,3%)	6 (1%)

agresji słownej ($p < 0,05$) oraz agresji ogólnej ($p < 0,001$). Nie stwierdzono różnic pomiędzy badanymi grupami w zakresie wrogości. Ustalono, że mężczyźni przejawiali większą agresję fizyczną i słowną niż kobiety. Kobiety natomiast wykazywały się większym gniewem (tab. II).

Nie wykryto istotnych statystycznie różnic między zachowaniami agresywnymi a miejscem zamieszkania (wieś/miasto). Obserwowano jednak, że współczynniki charakteryzujące agresję są nieznacznie wyższe u młodzieży mieszkającej w mieście niż na wsi. Podobna sytuacja występuje w przypadku podzielenia badanych na grupę mieszkającą w bloku oraz w domu jednorodzinnym. Pomimo wyższych wszystkich współczynników agresji dla osób mieszkających w bloku, to istotna statystycznie różnica występuje jedynie w przypadku agresji słownej ($p < 0,05$) (tab. II).

Poziom agresji a sytuacja rodzinna

Stwierdzono, iż zarówno posiadanie pełnej rodziny jak i mieszkanie z matką i ojcem, lub tylko z jednym z rodziców, nie wpływało istotnie statystycznie na występowanie agresji ($p > 0,05$). Jedynie w przypadku osób posiadających tylko ojca współczynniki były nieco wyższe dla agresji fizycznej, słownej, wrogości i gniewu, a także, ogólnej agresji od współczynników obliczonych w przypadku badanych, którzy mieli pełne rodziny lub byli wychowywani tylko przez matkę.

DYSKUSJA

Analiza wyników badań własnych wykazała istotną różnicę w poziomie agresji uwarunkowanej płcią i wiekiem badanej grupy. Biorąc pod uwagę płeć, różnicę istotną

Tabela II. Poziom agresji względem wieku, płci i miejsca zamieszkania.

Table II. Level of aggression acc. to age, gender and place of residence.

		Wiek Age		Wiek Sex		Miejsce zamieszkania Home			
		18	19-21	Kobiety Women	Mężczyźni Men	Wieś Village	Miasto City	Dom House	Blok Block of flats
Gniew Anger	Średnia Average	19,72	20,12	20,63	19,14	19,49	20,28	19,74	20,15
	SD	5,78	5,59	5,61	5,74	5,61	5,86	5,65	6,09
	P	0,641		0,003*		0,117		0,578	
Agresja słowna Verbal aggression	Średnia Average	16,26	17,18	16,10	16,83	16,53	16,46	16,33	17,29
	SD	3,63	3,19	3,63	3,43	3,61	3,44	3,47	3,78
	P	0,010*		0,023*		0,892		0,030*	
Agresja Fizyczna Physical aggression	Średnia Average	22,50	24,57	19,08	26,36	22,52	23,74	22,83	24,02
	SD	7,89	7,39	6,36	7,35	7,55	8,10	7,84	7,65
	P	0,004*		0,000*		0,115		0,196	
Wrogość Hostility	Średnia Average	24,57	24,64	24,87	24,36	24,96	24,08	24,50	25,04
	SD	6,11	5,69	5,80	6,16	5,97	6,02	5,99	6,11
	P	0,918		0,342		0,103		0,444	
Ogółem Total	Średnia Average	83,05	86,34	80,62	86,65	83,43	84,54	83,34	86,53
	SD	17,61	16,77	16,00	18,14	17,57	17,29	17,21	18,44
	P	0,064		0,000*		0,483		0,126	

*istotne zróżnicowanie dla $p < 0,05$, SD – odchylenie standardowe

statystycznie stwierdzono w stosunku do agresji fizycznej, gniewu, agresji słownej, a także agresji ogółem. Istotne różnice w poziomie agresji mężczyzn i kobiet potwierdzają, także, wyniki badań *Bussa i Perry'ego*, przeprowadzonych w grupie 641 kobiet i 612 mężczyzn w wieku 18-20 lat. Autorzy badań wykazali, że większą agresją charakteryzowali się mężczyźni, jednak otrzymany efekt płci dla ogólnego poziomu agresji był umiarkowany. Znaczne różnice zaobserwowano w przypadku agresji fizycznej i słownej, a także w przypadku zachowań wrogich (17). Podobne wyniki uzyskał Archer, który w swoich badaniach potwierdził znaczące różnice w poziomie agresywności uwarunkowanej płcią (7). Wykazał, iż największe rozbieżności występowały, podobnie jak u *Bussa i Perry'ego*, a także w prezentowanych badaniach własnych, w przypadku agresji fizycznej.

Agresja fizyczna wśród młodzieży stanowiła również ważny problem wśród mieszkańców Ameryki Północnej. Autorzy w swoich badaniach wykazali korelację pomiędzy zachowaniami agresywnymi a środowiskiem społecznym uczniów z Kanady (n=7058) i Stanów Zjednoczonych (n=14049). Analiza wyników dowiodła, iż większą agresywnością wykazywali się Amerykańscy uczniowie, jednakże różnica była nieznaczna. Przejawy agresji fizycznej wzrastały wraz ze spadkiem statusu społeczno-ekonomicznego, wsparcia rodziców i wsparcia społecznego (18). Z badań własnych wynika, iż badani nie posiadający matki, a tym samym pozbawieni jej wsparcia wykazywali się nieco większym poziomem agresji.

Badania mające na celu ocenę rozmiarów zjawiska agresji i autoagresji przeprowadzono wśród 273 uczniów szkół ponadgimnazjalnych, gimnazjów oraz szkół podstawowych w Łodzi. Autorzy wykazali, że wszystkie osoby badane (100%) spotkały się w szkole z agresją słowną w różnej formie, takiej, jak: przekleństwa, wyśmiewanie, groźby pobicia, kłótnie. Z przejawem agresji fizycznej spotkało się 138 uczniów (56,1%). Niepokojący jest fakt, że o zachowaniach agresywnych swoich kolegów powiedziało innym osobom jedynie 83 uczniów (33,7%). Prawie ¾ badanych potwierdziło, iż doświadczyło agresji więcej niż jeden raz, a pozostali (26%) stwierdzili, iż regularnie byli ofiarami agresywnych zachowań (8).

Jak donosi w swoich badaniach Opora, agresja u młodzieży podyktowana jest różnymi aspektami nieprawidłowego przystosowania się do środowiska. Wiąże się również z zaburzeniami emocjonalnymi, depresją a także nieprawidłowymi relacjami z innymi ludźmi. Przejawom agresji mogą towarzyszyć inne zachowania problemowe, najczęściej wskazywano wycofanie i problemy społeczne, które były zgłaszane przez 43% badanych, 29% badanych sygnalizowało lęk i obniżony nastrój (19).

Należy zauważyć, że poprawa opieki zdrowotnej nad młodzieżą stanowi wyodrębniony obszar działań Narodowego Programu Zdrowia na lata 2007-2015, dokumentu przyjętego Uchwałą Rady Ministrów z dnia 15 maja 2007 roku. Jednym z celów operacyjnych w odniesieniu do tej populacji, jest wspieranie rozwoju i zdrowia fizycznego, psychospołecznego oraz zapobieganie najczęstszemu problemom zdrowotnym i społecznym dzieci i młodzieży. Wśród proponowanych działań wymieniana się m.in. tworzenie korzystnych dla zdrowia

warunków do spędzania czasu wolnego, zapewnienie profilaktycznej opieki zdrowotnej w szkołach, tworzenie systemu poradnictwa dla młodzieży i rodziców, realizacja w szkołach edukacji zdrowotnej ukierunkowanej na rozwijanie umiejętności życiowych (20). Oprócz kształcenia i wychowania, obszarem działania szkoły jest zapewnienie właściwej opieki oraz zapobieganie zagrożeniom i zachowaniom ryzykownym młodzieży poprzez szkolny program profilaktyki. Ważnym elementem tego programu jest zapobieganie agresji w relacjach rówieśniczych. Pomocne mogą być w tym zakresie programy edukacyjne dotyczące różnych aspektów zdrowia, przeznaczone do realizacji w placówkach nauczania i wychowania (21).

WNIOSKI

1. Znaczne zróżnicowanie poziomu agresji wśród dziewcząt i chłopców wymaga trafnego planowania programów profilaktycznych adresowanych do konkretnej grupy odbiorców uwzględniając płeć.
2. Programy zapobiegające negatywnym konsekwencjom agresji słownej i fizycznej powinny również uwzględniać wiek młodzieży.

PIŚMIENNICTWO

1. *Talarowska M., Florkowski A., Galecki P.*: (red.): Podstawy psychologii. Podręcznik dla studentów medycyny i kierunków medycznych. Wydawnictwo Continuo, Wrocław 2011.
2. *Szymczak M.*: Słownik języka polskiego T.1. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
3. *Krahe B.*: Agresja. Gdańskie Wydawnictwo psychologiczne, Gdańsk 2006, 16.
4. *Surzykiewicz J.*: Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne. Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno- Pedagogicznej, Warszawa 2000.
5. *Frączek A.*: Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych, PWN, Warszawa 1979.
6. *Libiszowska-Żółtkowska M., Ostrowska K.*: Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka. Difin, Warszawa 2008.
7. *Archer J.*: Sex differences in aggression in real-world setting: A meta-analytic review. *Review of General Psychology*, 2004, 8, 291-322.
8. *Skoczylas P., Żeborwski M.R.*: Ocena stopnia narażenia dzieci i młodzieży na agresję w szkole w środowisku wielkomiejskim. *Problemy Higieny i Epidemiologii* 2009, 90(2), 191-194.
9. *Borzucka-Sitkiewicz K.*: Środowiskowe uwarunkowania agresywnych zachowań młodzieży (jako wyznacznik oddziaływań profilaktycznych i interwencyjnych). Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2010.
10. *Mathias Ch.W., Stanford M.S., Marsh D.M., Frick P.J., Moeller F.G, Swann A.C., Dougherty D.M.*: Characterizing Aggressive Behavior with the Impulsive/Premeditated Aggression Scale among Adolescents with Conduct Disorder. *Psychiatry Res.* 2007, 151(3), 231-242.
11. *Wolińska J.M.*: Agresywność młodzieży problem indywidualny i społeczny. Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010.
12. *Wilczek-Rużyczka E., Perek M., Paletko A., Wojtas K.*: Uwarunkowania psychospołeczne agresji u młodzieży licealnej. *Zdr. Publ.* 2007, 117(2), 153-159.

13. *Hemphill S.A., Kotevski A., Herrenkohl T.I., Toumbourou J.W., Carlin J.B., Catalano R.F., Patton G.C.*: Pubertal stage and the prevalence of violence and social relational aggression. *Pediatrics* 2010, 126 (2), 298-305.
14. *Tucholska S.*: Pomiar agresji: Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego. *Studia z psychologii w KUL*, 1998, Tom 9, 369-378.
15. *Ryfel J.*: Różnice w poziomie agresywności polskich kobiet i mężczyzn w różnym wieku. *Studia Psychologica*, 11, 2011, 65-103.
16. *McDowell I., Newell C.*: *Measuring Health. A guide to Rating Scales and Questionnaires.* 2nd ed. Oxford University Press, New York, 1996, pp. 41-42.
17. *Buss A.H., Perry M.*: The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 3, 1992, 452-459.
18. *Pickett W., Simons-Morton B., Dostaler S., Iannotti R.J.*: Social environments and physical aggression among 21,107 students in the United States and Canada. *J. Sch. Health* 2009 April ; 79(4), 160-168.
19. *Opora R.*: Rozpoznawanie przyczyn zachowań agresywnych u uczniów. W: *Przemoc i agresja w szkole. Od rozpoznania przyczyn do sposobów przeciwdziałania.* Łódź: Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi 2009, 47-58.
20. Narodowy Program Zdrowia na lata 2007-2015. Data dostępu 30.11.2013. http://www.mz.gov.pl/wwwfiles/ma_struktura/docs/zal_urm_npz_90_15052007p.pdf
21. *Woynarowska B.*: (Red.) *Praca zbiorowa. Organizacja i realizacja edukacji zdrowotnej w szkole. Poradnik dla dyrektorów szkół i nauczycieli szkół ponadgimnazjalnych.* Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2012.

Wkład Autorów/Authors' contributions

Według kolejności/According to the order of the Authorship

Konflikt interesu/Conflicts of interest

Autorzy pracy nie zgłaszają konfliktu interesów.
The Authors declare no conflict of interest.

Received/Nadesłano: 22.10.2013 r.

Accepted/Zaaceptowano: 18.02.2014 r.

Published online/Dostępne online

Adres do korespondencji:

Anna Ławnik

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II

Katedra Zdrowia

ul. Sidorska 102, 21-500 Biała Podlaska

tel. (83) 344-99-18

e-mail: a.lawnik@op.pl